

Parteilisest tsensuurist Nõukogude Eestis¹

Tiiu Kreegipuu

Nõukogude tsensuur, selle toimimine ja tagajärjed Eesti kultuuri- ning ühiskonnaelule on tänaseks uurimisteamana leidnud mitmekülgset käsitlemist. Eeskätt seostub tsensuur kirjastuse piiramise ja keelamisega. Nõukogude tsensuuri rakendumist Eestis ongi uuritud rohkem seoses raamatukogudega (nt Lotman 1991, 1995), kirjastamistegevusega (nt Möldre 2005) ja ajakirjandusega (nt Maimik 1994, 1996; Lauk 1999; Lõhmus 1999). Eesti NSV tsensuurisüsteemist ja -asutustest tervikuna annab ülevaate Kaljo-Olev Veskimägi (Veskimägi 1996). Enamasti on tsensuuri toimimist uuritud tsensuuriametkonna – Kirjandus- ja Kirjastusajade Peavalitsuse ehk *Glavliti* (ametkonna venekeelsest nimetusest tulenev üldtuntud lühend) tegevusele keskendudes. *Glavlit* ei olnud aga ei ainus ega ka mitte juhtiv tsensuuri elluviiv asutus. Käesoleva kirjutise eesmärgiks on valgustada tsensuuri pisut laiemalt, keskendudes *Glavlit* omakorda juhtinud ja suunanud kommunistliku partei tegevusele.

Tsensuur nõukogude ühiskonnas: eesmärgid ja tsensuurisüsteem

Tsensuur pidi nõukogude ühiskonnas olema kõikehõlmav. Oludes, kus võim taotles ühise lojalse käitumise ja mõttemaailmaga nõukogude rahva kasvatamist, püüti lisaks režiimi toetava propaganda üleküllusele ja pea iga eluvaldkonna ideologiseerimisele kehtestada ka totaalset kontrolli igasuguse eneseväljenduse üle. Sõna- ja väljendusvabaduse piiramine ja kontrollimine kui traditsiooniliselt totalitaarsele ühiskonnale iseloomulikud jooned jäid nii eel- kui järeltsensuuri vormis Nõukogude Liidus püsima erinevatel, ka teatud määral liberaalsematel perioodidel. Just kestav jäik tsensuuripoliitika ning järjekindlad püüded loovintelligentsi nõukogude propagandavankri ette rakendada on andnud põhjust nimetada nõukogude režiimi tervikuna totalitaarseks (Beyrau 2006: 37).

Ometi on totalitaristliku paradigma rakendamine kogu nõukogude perioodi või kõigi Nõukogude Liidu piirkondade kultuuri ja ühiskonna uurimisel pälvunud kriitikat, vähemalt klassikalises, Friedrich'i ja Arendt'i käsitlustest lähtuvate staatilise totalitarismi mudeli raames (totalitarismi paradigmade rakendamisest ja selle problemaatilisusest vt nt Siegel 1998). Mida enam on kaugenetud varasemast külma sõja õhustiku vaimus demokraatlikku läänt ja totalitaarset Nõukogude Liitu vastandavast bipolaarsest maailmapildist ning mida enam nihkub uurimisfookus poliitilistelt struktuuridelt sotsiaalajaloolisele, seda rohkem on

¹ Artikkel on valminud ETF-i sihtfinantseeritava teema „Kultuurikommunikatsiooni kompleksus ja kultuuriuurimise metodoloogilised väljakutsed“ (SF0108002S07) ning Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria tippkeskus) toel.

avardunud ka nõukogude ühiskonna kontseptuaalne lahtimõtestamine. Revisionistlike ja totalitarismi kui nõukogude ühiskonna püsimiseks vajalikku, „normaalset“ ühiskonnakorda nägevate käsitluste (nt Shlapentokh 2001) kõrval on totalitarismi hakatud tõlgendama dünaamilisema nähtusena, mis avaldus teatud perioodidel ning teatud tingimustes rohkem või vähem (Roberts 2006).

Uurimused, mille raskuspunkt on pigem nõukogude ühiskonna arengul ja režiimi sisesel toimimisel (nt Fitzpatrick 2000, Keep 2005), on juhtinud tähelepanu just sellele, et nõukogude võim ei saavutanud kunagi oma totalitaarseid eesmärgi, nagu ühiskonna täielik poliitiseerimine või avalikkuse oma kontrollile allutamine. Isegi stalinismi ajal ei toiminud propagandamehhanism ja kontrollisüsteemid nii efektiivselt kui loodeti (Keep 2005: 98–99). Täielikku kontrolli inimeste mõtete üle ei saavutatud, rääkimata ühtmoodi mõtleva ja nõukogude korralse lojaalse nõukogude rahva vormimisest. Nõukogude ühiskonna totalitaarsus avaldus eeskätt võimu (partei) poolt rakendatud juhtimismehhanismides ja propaganda-süsteemis, mitte tingimata aga nende tegelikus toimimises. Viidates sellele vastuolule võimu poolt soovitu ja eesmärgiks seatu ning ühiskonnas tegelikult vastuvõetu ja toimuva vahel, on John Gray nõukogude avalikkuse tasalülitamist ja kodanikuühiskonna arenemise pärssimist tabavalt nimetanud totalitaarseks projektiks (Gray 1990). Üheks osaks kodanikuühiskonna tasalülitamisest, suletud ühiskonna tekitamisest on kindlasti sõna- ja mõttevabaduse piiramine ja kontrollimine ning tsensuurisüsteemi ülesehitamine (Soros 1990). Seega on võimu vaatevinklist vaadatuna täiesti loomulik, et riigikorra püsimise ja kestmise huvides oli vaja ellu rakendada mahukas, mitmeastmeline ja oma olemuselt jäik ning repressiivne tsensuuriaparaat.

Nõukogude tsensuuri eripäradena võib välja tuua kolm spetsiifilist tunnust:

1. salastatuse erakordselt suur määr,
2. tsensuuri kestev jäikus,
3. tsensuuri ulatus – lisaks kõikvõimalikele trükistele (erakirjavahetusest kuni saunapiletiteni) rakendus tsensuur ka teatrietendustele, kinoseanssidele, kunstinäitustele jne (nõukogude tsensuuri tegevusvaldkondadest vt Veskimägi 1996: 53–58).

Sellise laiahaardelise kontrollisüsteemi rakendamiseks oli loodud mitmetasandiline tsensuurimehhanismide võrgustik. Ülevaate neist asutustest ning nende omavahelistest alluvusvahekordadest annab skeem 1.

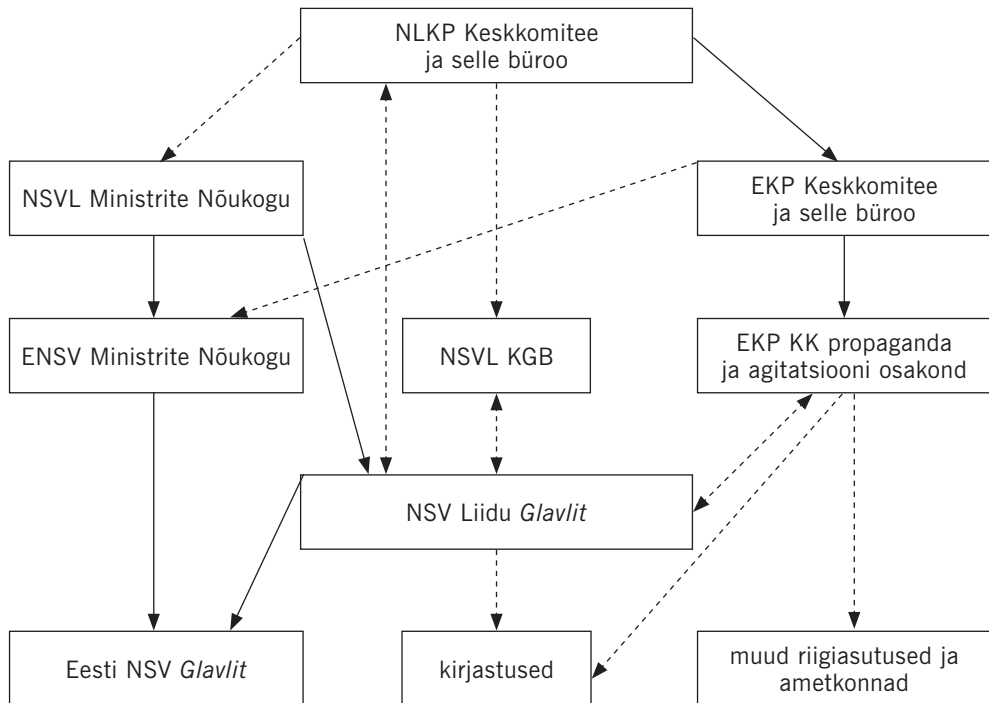
Skeem 1. Nõukogude tsensuuri elluviivad institutsioonid.*

* Skeem tugineb Epp Laugu käsikirjalistel materjalidel (2009)

Tegemist on lihtsustatud skeemiga, mis kajastab ainult tähtsamaid tsensuuriasutusi Eesti vaatepunktist. Asutuste ja institutsioonide nimetused skeemil on antud kõige tuntumal

(või pikemaajalisel) kujul, erinevatel perioodidel võisid ametlikud nimetused skeemil olevast erineda kas ümbernimetamiste või struktuuride ümberkorralduste tõttu.

Pidev joon tähistab otsest allumist ametkondlikus liinis, katkendjooned muid olulisemaid käsu- ja kontrolliliine.

Nagu skeemilt näha, tegelesid eel- ja järeltseensuuri elluviimisega mitmed erinevad asutused ja ametkonnad. Selleks, et kõik trükist ilmuv oleks kergemini kontrollitav, tsentraliseeriti omakorda kirjastustegevus – nii tegutseski aastatel 1949–1964 Eestis sisuliselt üks kirjastav ettevõtte, Eesti Riiklik Kirjastus, mis 1964. aastal jagunes kaheks kirjastuseks – Eesti Raamat ja Valgus (lisaks oli ka vähesel määral spetsialiseerunud kirjastusi, nt Perioodika) (Möldre 2005: 280). Tsentraliseeritud kirjastamissüsteemi liinis saadeti kontroll- ja signaaleksemplare paljudele asutustele (erinevaid asutusi, kellele trükikojad neid saatma pidid, oli nii Eesti kui üleliidulisel tasandil mõlemal ligi 20 – Maimik 1996: 102). Keskne tseensuuriasutus oli üleliiduline tseensuuriametkond *Glavlit*, millel olid oma allasutused igas liiduvabariigis. *Glavlit* oli aga vaid tseensuuri täideviiv asutus – keelunimekirju ning juhiseid, mille alusel tseensurid oma igapäevast tööd tegema pidid, edastas küll *Glavlit*, kuid neis sisalduvad keelud ja käsud olid sisuliselt partei- ja julgeolekuorganite poolt sätestatud. Samuti pidid tseensurid kursis

olema parteiorganite määruste, otsuste ja seadustega, isegi kui need otseselt tsensuurile määratud ei olnud, kuivõrd need võisid sisaldada vihjeid ideoloogiliste kursimuutuste kohta. Nii ongi tsensuuri „ajuks” nimetatud hoopis kommunistlikku parteid ja nõukogude julgeolekuasutusi (Lauk 1999: 30). Just neis asutustes otsustati, milline informatsioon on keelatud – ohtlik või kahjulik nõukogude võimule ja riigile. Julgeolekuorganid koostasid kaitsmist vajavate sõja- ja riigisaladuste (ehk siis trüki avaldamiseks keelatud andmete) nimestikke. Nende igapäevases tsensuuri kõnepruugis loetelude koostamisega tegeles alates 1960. aastatest KGB 5. Amet, enne seda aga KGB 2. Amet (Veskimägi 1996: 79).

Partei omakorda langetas otsuseid selle üle, mis on ideoloogiliselt kahjulik või ohtlik ja seega avaldamiseks ja avalikustamiseks sobimatu – ehk määratles *ideoloogilised saladused*.

Lisaks lubatu-keelatu piiride fikseerimisele ja konkreetsete reeglite ettekirjutamisele tegelesid nii julgeoleku- kui parteitöötajad ka otseselt tsensuuriga. Partei liinis kontrolliti nii tsensuuriametkonna enda kui ka kõigi kirjastamisega seotud asutuste tööd ajalehtede toimetustest kirjastusteni. Näiteks arutas läbi ja kinnitas EKP Keskkomitee alati kõik kirjastuste plaanid ning lähetas kirjastustesse kontrollibrigaade (Möldre 2005: 127). Seega tegeles ühe konkreetse trükise kontrolliga mitu tsensurit. Säärane topeltkontroll mitme asutuse liinis ei pruukinud aga sugugi tähendada ülitõhusat kontrolli. Vastupidi – käsuliinide paljusus ja kohatine kattuvus tekitas sageli olukordi, kus vastutust veeretati ühelt teisele, osavamad laveerijad võisid selles kontrolliahelate võrgustikus leida aukegi, millest läbi lipsata. Näiteks John Keep osutab, et just seetõttu, et ühiskonna kontrollimehhanismid töötasid lünklikult, ei mõjunud nõukogude propagandamehhanismid täielikult ei haritlastele (kes keeldude korral „kirjutasid sahtlisse”) ega massidele (kes jäid kas lihtsalt passiivseks või avaldasid erinevates vormides vastupanu) (Keep 2005: 98–99).

Tsensuuriasutustest rääkides tekib õigustatud küsimus asutuste omavahelistest alluvusvahekordadest. Selle selgitamiseks tuleb pöörduda nõukogude tsensuurisüsteemi kujunemisaega ja vaadelda küsimust üleliidulisel tasandil, mille osaks Eesti NSV-s toimiv tsensuurisüsteem oli. Nõukogude Liidu algusaegadel kuulus tsensuuriküsimuste sisuline juhtimine alles äsja loodud tsensuuriametkondadele. Alates 1920. aastate lõpust vähenes seoses üleüldise tsentraliseerimisega ja partei osatähtsuse suurenemisega kõigis ühiskonna valdkondades ka NSV Liidu *Glavlit*i iseseisvus ning suurenes selle sõltuvus kommunistlikust parteist. Otsustavalt kinnistas partei rolli ülemtsensorina ÜK(b)P KK Orgbüroo otsus 21. oktoobrist 1937 „Kesk-, vabariiklike, kraide ja rajoonilehtede tsensuritest”, millega arvati erinevat tüüpi ajalehtede tsensurid vastavalt partei kesk- ja allorganite nomenklatuuri hulka. *Glavlit* jäi kuni nõukogude korra lõpuni täielikult parteiorganite hooldamise ja kontrolli alla (Žirkov 2001).

Seega oli vähemalt otsustus- ja karistustasandil kõrgeim instants kommunistlik partei. Samas hägustas võimuhierarhiaid ja käsuliine asutuste dubleeritus regionaalsetel tasanditel. Ehk – kui ka Eestis oli kõrgeimaks tsensuuriorganiks sisuliselt EKP Keskkomitee ja selle

büroo, siis pidi EKP Keskkomitee omakorda alluma Moskvale – kindlasti NLKP Keskkomiteele, kuid samuti ei tahetud sattuda vastuollu ei üleliidulise tsensuuriametkonna ega julgeolekorganitega. EKP Keskkomitee büroo koosolekute dokumendid osutavad, et mistahes üleliidulise institutsiooni otsuseid või suuniseid ei seatud kahtluse alla.

Pöördudes tagasi *Glavliti* ja partei võimuvahekordade juurde, võib öelda, et arhiividokumendidki tõendavad seda, et ka *Glavliti* töötajad pidasid kõrgemaks kohtunikuks ja otsustajaks juhtivaid parteiorganeid.

Glavlit oli kohustatud oma tööst ja leitud tsensuurireeglite rikkumistest pidevalt aru andma, aruandeid tuli koostada ja esitada iga aasta, kvartali või koguni kuu töö kohta (sagedus sõltus perioodist, nt 1940. aastatel, kui *Glavlitil* oli rohkem tööd, esitati ka sagedamini aruandeid). Kui juhtus, et *Glavlit* ise oma otsustele kõrgema autoriteedi tuge vajab või mõni söakam toimetaja *Glavliti* tsensurile vastu hakkas, otsisid viimased omakorda abi parteilt. Sellesisulisi pöördumisi (kaebamisi, kurtmisi ja palveid sekkuda) on *Glavliti* arhiivis hulgaliselt.

Näiteks kaebas *Glavliti* ülem Arnold Adams oma kirjas 2. juunil 1971 EKP Keskkomitee ideoloogiasekretärile Vaino Väljasele, et ajalehtede toimetused ja toimetajad ei ole kursis loeteluga [salajaste andmete salajane loetelu, mille uus variant oli ilmunud 1970. a novembris], kuna „toimetustes seisab loetelu vastutava toimetaja raudkapis. Vastutav toimetaja ei loe ise loetelu ega anna tutvumiseks ka teistele“ (Arnold Adamsi kiri..., 02.06.1971, ERA, f R-17, n 3, s 78, l 22–26). Sealjuures palub Adams, et partei käseks kirjastuste, toimetuste, raadio ja televisiooni jne parteialgorganisatsioonide kaudu kõigil loetelu paremini selgeks õppida (samas).

Glavliti tsensorite ebakindlust või vähemalt seda, et teatud juhtumitel ei pidanud nad isegi oma sõna ja tegusid piisavalt autoriteetseks, peegeldavad aga need juhtumid, kui paluti EKP Keskkomiteel üle vaadata ja kinnitada tsensorite otsused. 1967. aasta algul keskkomitee ideoloogiasekretärile Leonid Lentsmanile saadetud kirjas selgitas *Glavliti* ülem Adams, miks Tartu tsensor oli ajalehest Tartu Riiklik Ülikool välja võtnud R. Altlovi artikli „Üliõpilane ja ühiskond“ (nimetades seda „täiesti vääraks ideoloogiliselt ja isegi kahjulikuks poliitiliselt“) koos selgitusega, et väljavõtmine oli kooskõlastatud nii ülikooli partei algorganisatsiooni kui Tartu linnakomiteega. Ometi palus Adams, et ka EKP Keskkomitee võtaks „nimetatud materjali suhtes seisukoha“ (Arnold Adamsi kiri ..., 09.01.1967, ERA, f R-17, n 2, s 61, l 2).

See, et tsensuuriametkond polnud ainuke ega viimane otsuste langetaja, oli tunda ka ajalehtede ja ajakirjade toimetustes. Ilmselt seetõttu julgesid mõned toimetajad *Glavliti* tsensorite käskudele ja keeldudele ka vastu hakata. Üheks sellekohaseks näiteks on juhtum Keele ja Kirjanduse toimetaja Olev Jõgiga 1962. aastal. Ajakirjas pidi ilmuma Karl Muru artikkel Jaan Kärneri „Valitud teoste“ ilmumise puhul, milles tsensori sõnul „püütakse vääralt seisukohalt kritiseerida meie kirjanduspoliitikat“ [autor tõstis küllaltki positiivselt esile 1920. ja 1930. aastate Eesti kirjandust ning kritiseeris kaasaegset suhtumist sellesse] (Arnold

Adamsi kiri..., 03.07.1962, ERAF, f 1, n 254, s 27, l 5). Tsensor oli artiklis teinud „vajalikud parandused”, kooskõlastades need EKP Keskkomiteega, kuid ajakirja toimetaja Olev Jõgi olevat nende paranduste siseseviimisest keeldunud, mille tagajärjel ei antud kõnealusele numbrile trükiluba (samas). Kuigi Jõgi andis pärast seda järele ning soostus kästud „parandused” (tegelikult mahatõmbed) sisse viima, kaebas Adams siiski keskkomiteele Jõgi peale, et „selline käitumine nõukogude ajakirja toimetaja poolt pole õige” (samas). Kaebuse peale on omakorda märgitud, et „sm. Jõgiga on vesteldud”, mis viitab keskkomitee sagedasele karistuspraktikale jagada suulisi märkusi ja noomitusi.

Igal juhul oli nii kirjutatud tsensuureeglite kui ideoloogiliste eksimuste (mida polnud ju võimalik täpselt ette kirjutada) puhul alati viimane sõna- ja otsustusõigus parteifunktsionääridel. Sagedamini piirdus keskkomitee tegevus küll *Glavlit* otsuste kinnitamisega, kuid tuli ette ka juhtumeid, mil keskkomitee *Glavlitiga* rahul polnud või pidi meenutama seda, et ülemtsensoriks on siiski partei. Näiteks leidis 1973. aastal Olaf Utt EKP KK kultuuriosakonnast, et Arnold Adams on Eesti autorite teostest ideoloogilisi vigu otsides liiale läinud ridu kontekstist välja rebides ning tekste meelevaldselt tõlgendades. Uti hinnangul olevat Adams püüdnud jätta muljet „nagu võitleks ta üksi ideoloogiliste vigadega – seisukoht, millega EKP Keskkomitee ei saanud leppida” (Möldre 2005: 122).

Ülaltoodud näidetele tasakaaluks tuleks siiski öelda, et Arnold Adamsit ei peetud üldiselt väga jäärpäiseks ja kiuslikuks tsensoriks. Näiteks aastatel 1968–1976 Loomingu peatoimetaja ametit pidanud Paul Kuusberg on nimetanud Adamsit meheks, kellega „võis vaielda” ja kes „laskis end enamasti erinevalt Moskva tsensoritest veenda” (Kuusberg 1993: 546–547).

Parteilise tsensuuri toimimismehhanismid

Nagu juba öeldud, oli partei nii tsensuurisüsteemi aju (reegleid kehtestav, suuniseid andev ning kogu süsteemi korraldav ja kontrolliv institutsioon) kui ka elluviiv organ. Kaljo-Olev Veskimägi on välja toonud lausa kümme punkti, kuidas kommunistlik partei tsensuuri ja tsensuuriametkonnaga erinevatel tasanditel seotud oli (Veskimägi 1996: 74–78).

Üldistatuna saab partei poolt elluviidava eel- ja järeltsensuuri koondada kolmele tasandile:

- **otsuste ja dokumentide tasand** – lisaks otseselt tsensuuriga seotud määrustele, otsustele jne andsid pea kõik partei dokumendid midagi ka tsensuurile (otsesemad ja kaudsemad vihjed ideoloogiliste suunamuutuste ja rõhuasetuste kohta jne).
- **institutsionaalne tasand** – tsensuuri ja tsenseerimise küsimustega tegeles partei-asutuste võrgustik mitmel tasandil EKP Keskkomiteest ja selle propaganda- ja agitatsiooniosakonnast rajoonikomiteede ja partei algorganisatsioonideni välja. Otseselt kuulusid tsensuuri küsimused EKP Keskkomitee propaganda ja ideoloogia-

tööga tegelevate osakondade pädevusse. Vastavaid osakondi restruktureeriti, liideti ja lahutati ning nimetati korduvalt ümber. Valdava osa nõukogude perioodist kandis aga ideoloogia ja propagandatööga tegelev osakond nime *propaganda ja agitatsiooni osakond*, v.a väike vaheaeg aastatel 1963–1965.² Osakonnas omakorda olid erinevad sektorid: näiteks aastatel 1969–1973 propaganda sektor, ajakirjanduse, raadio ja televisiooni sektor, lektorite grupp ning informatsiooni ja välissidemete sektor. 1971. aastal eraldati viimane eraldi *välissidemete osakonnaks*, selle asemel moodustati aga propaganda ja agitatsiooni osakonna koosseisus eraldi kultuuri- ja haridusalase töö sektor.

- **isikute tasand** – ühelt poolt olid *Glavliti* tsensorid partei mõju all, teisalt oli mitmete kõrgemate (keskkomitee) ja madalama parteilise hierarhia astme parteifunktsionääride otseseks tööülesandeks igapäevase tsensuuri teostamine. Nii näiteks kuulusid *Glavliti* juhtivtöötajad (kuni 1959. aastani kõik *Glavliti* töötajad) EKP Keskkomitee nomenklatuuri; kuni 1955. aastani olid aga rajoonikomitee propagandasekretärid *Glavliti* mittekoosseisulisteks tsensoriteks, kelle ülesandeks oli kohalike ajalehtede tsenseerimine (Veskimägi 1996: 77).

Eriti kõnekalt avaldub partei kontrolliv haare isikute tasandil trükiajakirjanduse näitel. Nii nagu juhtivad tsensorid, kuulusid keskkomitee nomenklatuuri ka tähtsamate ajalehtede ja ajakirjade peatoimetajad ning toimetuse liikmed. Selleks, et otseselt partei liinis oma nõudmisi esitada ning veelgi olulisem – et luua võimalusi ajakirjanike ja toimetajate otseseks ähvardamiseks ja karistamiseks, sooviti värvata partei liikmeks võimalikult palju ajakirjanikke ja toimetajaid. Teistpidi vaadates võib ka öelda, et mida olulisemaks ajalehte või ajakirja peeti, seda enam survestati ka selle toimetuse liikmeid parteiga liituma (Høyer, Lauk, & Vihalemm 1993: 186). Ometi ei õnnestunud partei juhtorganitel tihedaid sidemeid partei ja ajalehtede toimetajate ning toimetuste vahel alati sõlmida, seda sagedaste struktuuri- ja kaadrimuutuste või paljude teiste erinevate asjaolude tõttu. Näiteks on kultuurilehe peatoimetaja Erni Lõbu meenutanud, et kui Sirbi ja Vasara mahtu ja toimetuse liikmete arvu 1971. aastal kahekordistati, osutus uue toimetuse koosseis olevat üksikute eranditega parteitu (Lõbu 2007).

Üsnagi erandliku, kuid värvika nõukogude kontrolli- ja karistusmehhanismide lausa süsteemi ennast õonestava jäikuse näitena võib tuua Loomingu Raamatukogu (LR) peatoimetaja Otto Samma juhtumi. See sageli nõukogude tsensuuri piire kompav ja testiv väljaanne, nagu ka selle peatoimetaja, oli tihti pinnuks silmas nii *Glavlitile* kui partei keskkomiteele. Otto Samma, LR peatoimetaja aastatel 1957–1963, oli parteist välja heidetud juba

---

² Raamatu “Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee” põhjal loendasin KK struktuurimuutusi ideoloogiatööd puudutavates osakondades läbi nõukogude perioodi kokku kaheksa (Tarvel 2002: 242–252).

1940. aastatel. Kui teda 1960. aastate algul püüti sinna tagasi värvata, keeldus ta sellest järjekindlalt. Lembe Hiedel on põhjusena nimetanud just asjaolu, et seotus parteiga suurendanuks ka kuulekuse sundust (Hiedel 1995: 146). Peatoimetaja ametikohta aitas Sammal omakorda kuni pensionile minekuni säilitada kirjanike liidu poolne toetus (Ojamaa 2006: 205). Partei tähelepanu oli eeskätt nõukogude hierarhilise ajakirjandussüsteemi tähtsamatel väljaannetel – ülevabariigilistel päevalehtedel, mistõttu ideoloogilise võitlusrelvana vähem tähtsustatud väljaannete (s.h kultuuriajakirjandus) puhul võis ka parteiline kontroll ja toimetajate surveostamine nõrgem olla.

Ometi osutavad nii ülalviidatud kui mitmed teisedki ajakirjanike mälestused sellele, et otseselt isikutele suunatud surve liituda parteiga, rääkimata üldisest nõudest „pidevalt partei ideoloogilist kurssi järgida” oli püsiv ja nõukogude kontrolli- ning surve mehhanismidele iseloomulik. Mõistagi sõltus aga väga palju konkreetsetest isikutest – nende isikuomadustest, mõjukusest ja sidemetest kõrgete võimukandjate ja parteifunktsionääridega nii Eesti kui Moskva tasandil. Siinkohal väärib värvika näitena äramärkimist ka Kaarel Ird, kelle vaidlustest partei, kultuuriministeeriumi ja *Glavliti* töötajatega annab hea ülevaate Jaak Villeri koostatud kogumik (Viller 2009). Eriti kõnekas on seal refereeritud Olaf Uti hinnang, kes on oma intervjuus Irdi kohta öelnud järgmist: „Ma ei tea, kuidas Keskkomiteega enne mind oli, aga ma võin öelda küll seda, et Keskkomitee kõrgemal tasemel võib-olla oli niisugune kerge ettevaatus, mitte sellist poliitilist umbusaldust, aga ta lihtsalt oli tülikas inimene. Temast ei võinud kunagi teada, kui ta pleenumil sõna võttis, mida ta seal kokku jahvatab. See ei läinud seatud raamidesse mitte alati. Ta oli lihtsalt ebamugav.” (Viller 2009: 565) Seda, et Ird oma eesmärkide saavutamiseks ei kartnud rünnata ka tähtsaid ametkondi ja ametnikke, tõendab tema 2. juunil 1969 EKP KK ideoloogiasekretärile Leonid Lentsmanile saadetud kiri. Kirjas, mis on ajendatud „Tuhkatriinumängu” ärakeelamisest, kritiseerib ta otse ja teravalt nii *Glavliti* kui kultuuriministeeriumi ametnikke ning tuletab meelde, et tal on „aastaid tulnud isegi pisiküsimustes ENSV Kultuuriministeeriumi ja teatri vahel tekkinud konfliktides pöörduda EKP KK, ENSV MN või NSVL Kultuuriministeeriumi poole” (Kaarel Irdi kiri ..., l 2, ERAF, f 1, n 46, s 452, l 1–8). „Tuhkatriinumängu” ärakeelamisega seonduv on raamatus „Kandiline Kaarel Ird” põhjalikult valgustatud, nagu seegi, et vajadusel oskas Ird ära kasutada ka oma häid suhteid Moskva jõududega, mängimaks üle Eesti tasandi ideoloogide ja funktsionääre (Viller 2009).

Parteilise tsensuuri praktikast

Eesti tasandil oli kõige tähtsam tsensuuri elluviiv partei allüksus EKP Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooni osakond. Esimese EKP KK propaganda- ja agitatsiooniosakonna (moodustatud 9. mail 1940) ülesannetena loetleti EK(b)P KK ringkirjas 18. septembrist 1940 kolm peaülesannet:

1. Marksistlik-leninliku kasvatustöö juhtimine.
2. Agitatsiooni korraldamine partei ja valitsuse otsuste elluviimiseks.
3. Trükiasjanduse juhtimine.

(Tarvel 2002: 242)

Kahe esimese ülesande raames pidi propaganda- ja agitatsiooniosakond organiseerima kursusi, seminare, loenguid ning valmistama ette agitaatoreid ja lektoreid. Kolmas punkt tähendas praktilises töös ideoloogiliselt „õige“ sisuga kirjanduse ja ajakirjanduse levitamist, kontrollimist ja ka kirjastuste töötajate ning ajakirjanike ja toimetajate suunamist ja väljaõpetamist. Käesoleval juhul keskendungi parteilise tsensuuri praktika kirjeldamisel just ajakirjandusele, mis „parteilist hoolt“ igapäevaselt tunda sai. Ajalehtede ja ajakirjade plaanide, tiraažide, toimetuste koosseisude kinnitamise ja kõigele vaatamata ikkagi eeltsensuurist läbiläinud vigade arutamine oli partei keskkomitees lausa rutiinseks tööks. Lisaks korraldati kogu nõukogude aja vältel ajakirjanikele ja ajalehtede toimetajatele keskkomitee juures õppusi ja kursusi. Sellega alustati aktiivselt kohe pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis, kui nõukogude ajakirjandussüsteemile kui ühele olulisemale propagandarelvale tuli kiiresti jalad alla saada. Näiteks otsustati maakonnalehtede toimetajate „ideelis-poliitilise taseme tõstmiseks“ korraldada neile keskkomitee propagandaosakonna juures 7-päevane seminar ja kinnitati selle seminari plaan EK(b)P KK büroo koosolekul 31.01. ja 02.02.1945 (EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll, 31.01.–02.02.1945, ERAF, f 1, n 4, s 156).

Mis puudutab otsesemalt ajakirjanduse parteilist juhtimist, siis selles vallas pidi KK propaganda ja agitatsiooniosakond täitma keskkomitee büroo poolt antud käske ja ülesandeid, valmistama büroo istungiteks ette vajalikke dokumente ning kontrollima otsuste täitmist. Just EKP Keskkomitee büroo, igas vallas Eesti NSV tasandil kõrgeim suunav, kontrolliv ja juhtiv instants, oli juhtrollis ka ajakirjanduse ja ajakirjandustsensuuriga seonduvates küsimustes.

EKP KK büroo tegevust kajastab Eesti Riigiarhiivi Filiaalis asuv KK büroo fond (ERAF f 1, n 4), mille mahust põhiosa moodustavad büroo koosolekute protokollid ja stenogrammid. Olles läbi vaadanud büroo koosolekute päevakorrad aastatest 1944–1987, võib väita, et perioodidena, mil ajakirjanduse ja tsensuuriga seotud küsimused sagedamini päevakorras on, tõusevad esile järgmised ajavahemikud: 1944–1946, 1950. aastate algus, 1960. aastate lõpp ja 1970. aastate lõpp. Need perioodid langevad omakorda ühte kas suuremate organisatsiooniliste ümberkorraldustega (nt tuli aastatel 1944–1946 kinnitada kõigi ilmuvate ja ilmuma hakkavate ajakirjandusväljaannete pealkirjad, tiraažid, mahud, toimetuste koosseisud jne, ka 1950. aastate algul, kui seoses rajoonide loomisega loodi terve rida uusi rajoonilehti, oli kõik need vaja kinnitada EKP Keskkomitees) või ideoloogilise surve ägenemisega (nn *sulapoliitika* lõpetamine 1960. aastate lõpus ja venestussurve ning üleüldine hoogustuv ideoloogiatöö 1970. aastate lõpus).

Eriti hästi avaldub parteilise tsensuuri toimimine ja selle mehhanismid just 1960. aastate teise poole materjalide näitel. Siis võeti suurema vaatluse alla „õigest kursist” järk-järgult kõrvale kalduma hakanud kultuuri- ja noorteajakirjandus, samuti nähti problemaatilisena üha isepäisemaks muutuvat Edasit. Seejuures sages ajakirjandusküsimuste arutamine keskkomitee büroo koosolekutel juba 1967. aastal. Näiteks arutati 1967. aastal korduvalt ajalehega Sirp ja Vasar seonduvat. Märtsis võeti ajalehe toimetuse ette seoses „poliitiliselt kahjulike luuletuste” levitamise. Toimetuse süüks peeti Arvi Siia luuletuse „Lasteaiatädi” avaldamist, milles peitus nõukogude bürokraatliku korra ja sõnavabaduse kriitika ning milles lisaks kõigele peitus ka anagramm – värsiridade esitähed andsid ülalt alla lugedes fraasi *KOGU TÕDE*. Nii kutsuti 21. märtsil 1967 büroo koosolekule aru andma nii ajalehe toimetaja Kalju Uibo, ENSV Kirjanike Liidu partei algorganisatsiooni sekretär Einar Maasik kui ka tollane *Glavlit*i ülem Arnold Adams. Pärast pikki arutelusid ja süüdlaste otsimist otsustati ajalehe toimetajat karistada märkusega, Arvi Siia „personaalküsimuse arutamine” ja karistamine suunati aga edasi ELKNÜ-le ja Kirjanike Liidule (EKP KK büroo koosoleku protokoll ja stenogramm, 21.03.1967, ERAF, f 1, n 4, s 3501).

Ometi ilmus Sirbi ja Vasara veergudel ka edaspidi kirjutisi, mis partei või tsensurite silmis „poliitiliselt vigasteks” osutusid. Üheks selliseks oli näiteks 26. jaanuaril 1968 ilmunud Paul Rummo artikkel „Trükisõna ja utili”, mis oli peamiselt suunatud selle vastu, et ajakirjandusväljaanded saadetakse utili (s.t hävitatakse) juba kolm kuud pärast ilmumist (Loomingu Raamatukogu numbrid üks aasta pärast ilmumist), et hoolimata lugejate soovidest ja huvist ei ole võimalik endale tagantjärele ajakirju muretseda. Seejuures toob Rummo näiteid raamatute hävitamisest kui „ideoloogiliste võitluste ebardliku vormi” esinemisest hitlerlikul Saksamaal ja Hiinas:

Omal ajal kuulsime jälestusvärinaga kirjanduslike suurteoste autodafeedest hitlerliku Saksamaa linnaväljakuil. Nüüd vapustavad meid analoogilised teated trükikunsti pioneeride – hiinlaste maalt. Veelgi painab südant kõrgevärtuslike raamatute surmamine keskkütteahjudes, paberiveskites, jah koguni paku peal kirvega purustades, mis pole sündinud mitte kauges keskajas. (Rummo 1968)

Just viimast lauset võib lugeda vihjeks nõukogude tsensuuri tegevusele 1940. aastatel, mida suure tõenäosusega mõistis enamik lugejatest. Seda haistis ka tsensuuriamet, kes kiiresti sekkus. Artikli ilmumise küsimust arutati *Glavlit*i juhtkonna nõupidamisel 20. jaanuaril 1968, kus *Glavlit*i ülem Adams süüdistas eeskätt lehe tsensurit:

Sm. Dils [tsensor] oleks pidanud kasutama instruksiooniga talle antud õigusi – juhtkonnale ette kandma ning materjali avaldamise kooskõlastama. Võrrelda ajalehtede ja ajakirjade üksikute seismajäänud eksemplaride andmist utili omal ajal fašistlikul Saksamaal toimunud ja praegu Hiinas toimuva raamatute hävitamisega on väär ja veel ebaõigem on vihjata siinjuures meie „mitte kaugemale minevikule”. Ülevürtsitatud on ka fraasid raamatute „tapmisest” meil jm (ENSV *Glavlit*i juhtkonna laiendatud nõupidamine, 20.01.1968, ERA, f R-17, n 3, s 67, l 10p–11).

Kui paljude juhtumite puhul võib tsensuuriorganite „ideoloogiliste vigade” väljatoomist ajaleheartiklitest pidada paranoiliseks, siis antud juhul mitte. Üsna suure tõenäosusega mõtlesid Eesti kultuurilehe lugejad just nõukogude, mitte fašistliku Saksamaa või Hiina tsensuurile, lugedes Rummo artikli lõpulõiku: „Inimese keha tapmine on võigas. Inimvaimu ja ta suursaavutuse – raamatu – tapmine pole seda vähem.” (Rummo 1968)

Nende juhtumite ja üleüldise tsensuuri tugevdamise taustal võetigi 1968. aasta 4. juulil EKP Keskkomitees vastu otsus „Vigadest ja puudustest ajalehe „Sirp ja Vasar” töös” (EKP KK büroo koosolek, 04.06.1968, ERAF, f 1, n 4, s 3652).

1968. aasta tõi karme otsuseid kaasa teistelegi ajalehtedele. Üheks, mis keskkomiteele oma ametlikust kursist ja nõukogude propagandisti rollist järjest enam kõrvalekalduva tegevusega muret valmistas, oli Tartu ajaleht Edasi. Ajaleht oli hakanud mitmekesisutama juba 1950. aastate teisel poolel, kui lehte ilmusid uued rubriigid ning ideoloogilise materjali arvelt suurenes kirjandus- ja kultuuriosa (Uus 2009: 227). 1960. aastatel oli tollal toimetuses töötanud Sulev Uusi sõnul „kõige revolutsioonilisemaks uuenduseks loobumine võimurite lemmikžanrist juhtkirjast”, mille asemele ilmusid mitmed erinevad rubriigid (samas, 234). Nii eristus Edasi järk-järgult üha enam puhtpropagandistlikust ülevabariigilisest ajakirjandusest. Esialgu lasti sel ka nii toimuda, 1960. aastate keskpaigas tõsteti Edasit isegi esile riiklike aukirjade ja autasudega – näiteks 1966. ja 1967. aastal sai Edasi Eesti NSV Ajakirjanike Liidu preemiaid, mida ei oleks olnud võimalik välja anda ilma parteifunktsionääride nõusolekuta. Samuti tunnustati Edasi toimetuse töötajaid NSV Liidu Ajakirjanike Liidu kongressil 1966. aastal ja kutsuti koguni kaks korda NLKP KK ajakirjandussektori korraldatud nõupidamistele (samas).

Murrangu tõi aga 1968. aasta – 16. aprillil võttis EKP KK büroo vastu otsuse „Puudustest ajalehe „Edasi” toimetuse töös ning ajalehes esinenud vigadest” (EKP KK büroo koosoleku protokoll, 16.04.1968, l 78–79, ERAF, f 1, n 4, s 3648). Selles tauniti otseselt propagandistliku ja poliitilise materjali vähenemist lehes ja toimetuse ükskõiksust selles osas. Samuti heideti ette teemaderingi laiendamist ning „sensatsiooniliste ja eksootiliste teemade harrastamist”, mistõttu „ajalehe veergudel ilmub sageli ebaküpseid, kiiruga valmistatud materjale, mis sisaldavad pahatihti laialivalguvaid formuleeringuid ja ideoloogilisi vigu” (samas).

Samas otsustas EKP KK büroo samal koosolekul parandada Edasi majanduslikku olukorda, võttes vastu otsused Tartusse uue trükikoja ehitamise ning Edasi juurde toimetuse fondi loomise kohta (samas). Seejuures on paradoksaalne, et viimaste otsuste tegemisel on toetunud EKP Tartu linna- ja rajoonikomitee kirjale, milles tunnustatakse Edasit mitte ainult kui majanduslikult edukat ajalehte (tiraaži ja kasumi kasv), vaid ka kui sisult eeskujulikku, kes tegeleb „sotsioloogiliste uuringute ja uute sisuliste vormide rakendamisega lehes” (dokumendid EKP KK büroo koosoleku 16.04.1968 juurde, ERAF, f 1, n 4, s 3649).

Pärast keskkomitee büroo hoopis teise värvinguga otsust muudab oma hinnangut Edasile ka EKP Tartu linnakomitee. Aasta lõpus, 12. detsembril peetud koosolekul leiti juba, et

„lehes ilmub kaksipidi tõlgendatavaid, lugejat desorienteeriva alltekstiga ja ideoloogiliselt viidakaid materjale“ (EKP Tartu linnakomitee koosoleku protokoll, 12.12.1968, ERAF, f 148, n 77, s 9, l 111–116). Eriti negatiivse näitena tõsteti esile Mati Undi 6. septembril 1968 ilmunud kirjutis „Pikad juuksed, lühike aru?“, milles autor kirjutas hipiliikumisest neutraalselt, pigem mõistvalt kui hukkamõistvalt (Unt 1968). EKP Tartu linnakomitee koosolekul leiti, et selles artiklis jäid kõlama „väärad seisukohad“ (EKP Tartu linnakomitee koosoleku protokoll 12.12.1968, ERAF, f 148, n 77, s 9, l 111–116).

Kuigi otseselt karne karistusi neile koosolekutele ja otsustele ei järgnenud, algas Edasi jaoks teatav seisakuaeg. Edasi võeti parteiorganite poolt tihedama kontrolli alla – toimetajat hakati kutsuma iga nädal esmaspäeva hommikuti linna juhtkonna nõupidamisele parteikomitees, sagesid ka keskkomitee funktsionääride visiidid toimetusse (Uus 2009: 243).

Ideoloogilise surve ägenemine 1968. aasta lõpus ja 1969. aasta alguses ei puudutanud mitte ainult Edasit, vaid kogu Eesti ajakirjandust. 29. aprillil 1969 võttis EKP Keskkomitee vastu otsuse „Toimetajate vastutuse tõstmisest avaldatavate materjalide ideelis-poliitilise taseme eest“ (EKP KK büroo koosoleku protokoll 29.04.1969, ERAF, f 1, n 4, s 3778). Sellest otsusest sai järgnevateks aastateks ajakirjanduse juhtimise n-ö alusdokument.

Ometi ei saanud ei partei ega *Glavlit* täielikult hakkama toimetajate ja kirjastuste ohjamisega. Nende kirjade ja dokumentide hulk, kus loetleti eksimusi ja vigu, kasvas, määrati ja viidi ka ellu karistusi, ent soovitud eesmärki – kirjasõna täielikult nõukogulikuks ja võimutruuks muutmist – ei saavutatud. Veel viis aastat pärast nimetatud otsust on *Glavlit*i juhataja asetäitja kaevanud ENSV MN Riikliku Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse komitee esimehele, et terve rida raamatuid on „ideelis-poliitilistel kaalutlustel“ tulnud trükiloast ilma jätta (nt „Põllumajandus ja talurahvas“ ja „Eesti metsad“ ning LR väljaanne „Pööriöö külaskäik“). Seejuures oldi eriti pahased LR peatoimetaja Jüri Ojamaa peale, kes „ei näe vajadust paranduste tegemiseks“ ning üldistati, et „üldse ei täida teatud toimetajad ikka veel EKP KK 1969. aasta 29. aprilli otsust“ (ENSV Glavlit'i juhataja asetäitja kiri, 30.05.1974, ERA, f R-17, n 2, s 109, l 17).

Nii et ühtpidi püüdis partei ajalehti ja kirjastusi ohjata. Teisalt oldi kirjanduse ja kirjasõna kontrolli all hoidmisel üsna võimetud ja saamatud. Nii EKP KK kui *Glavlit*i dokumendid peegeldavad tõsiasja, et tsensuuriaparaat polnud sugugi laitmatult toimiv masinavärk, vaid paljude puuduste ja vigadega süsteem. Üheks kõnekamaks näiteks selle kohta, et tsensuuri-süsteem üsna logisevalt töötas, on kas või see, et ajal, mil partei ja *Glavlit* Edasile üha suuremat survet avaldasid, ilmus Edasi teatud perioodil ilma eeltsensuurita. Sulev Uus mainib oma mälestustes, et mõnda aega oli *Glavlit*i Tartu töötaja ära, põhjust ta täpselt ei mäleta, kuid pakub, et võib-olla oli tsensor lapsepuhkusel (Uus 2009: 244). Ka ajalehti sirvides ilmneb, et 1968. aasta veebruaris-märtsis on mõned Edasi numbrid ilmunud tsensuri märgistusega (tähed MB ajalehe sabas). Näiteks kui 24. veebruaril 1968 ilmunud lehenumbri

tagaküljel on muude lehe kohta käivate andmete järel ka märke MB-03917, siis 25. veebruaril numbris seda märget enam pole (Edasi 1968, 24. ja 25. veebruar).

Kokkuvõtteks võib öelda, et ei *Glavit* ega ka mitte tsensorite tsensor – kommunistlik partei – suutnud nõukogude tsensuuri lõpuni efektiivsena tööle panna. Konkreetsed, kuid samas muutuvad käsud ja keelud ning sageli ebamäärased ja erinevaid tõlgendamisvõimalusi pakkuvad ideoloogilised suunised ei tekitanud segadust mitte ainult loovintelligentsis, toimetajates jt tsenseeritavates, vaid ka tsenseerijates endis. Nõukogude tsensuurisüsteemi õnnetuseks ei osanud (või tahtnud) isegi Eesti NSV bürokraadid ja funktsionäärid õppida käituma ning mõtlema alati ja täielikult ühes rütmis impeeriumi peaideoloogide ja juhtparteilastega. Nii võiski juhtuda, et erinevad tsensuuriasutused tõlgendasid ettekirjutusi erinevalt ja sattusid omavahel vastuollu. Ka tsenseerivate asutuste paljusus ning kattuvad või ebaselged käsuliinid ei aidanud kaasa tsensuuri üksmeelsele ja selgele ning kiirele toimimisele. Kõik see pigem õnnestas kui toetas tsensorite ja tsensuuriasutuste tegevuse autoriteetsust ning andis ühiskonnale mõista, et tsensuurisüsteemis on võimalik leida auke ja lünki, millest osavalt laveerides hea õnne korral läbi lipsata võis. Seejuures võib väita, et nii mõnelgi juhul sai tsensuurireeglite väänamine ja kohandamine vastavalt oma huvidele teoks mitte tsensuurisüsteemi kiuste, vaid pigem tänu sellele. Nõukogude tsensuurisüsteemil ei õnnestunud kunagi ellu viia oma peaülesannet – muuta keelamise, piiramise ja pideva surve abil täielikult inimeste väljendus- ja mõtteviisi. See samm suure eesmärgi – nõukoguliku kommunistliku maailmavaate juurutamise – saavutamise teel jäi täitmata suuresti tsensuurisüsteemi enese nõrkuse ja puuduste tõttu.

Kirjandus

Beyrau, Dietrich 2006. Approximation of a Comparison: Stalinism, National Socialism and Their Intellectual Servants. – Jerzy W. Borejsza, Klaus Ziemer (eds.). Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century. New York, Oxford: Berghahn Books.

Fitzpatrick, Sheila (ed.) 2000. Stalinism. New directions. London, New York: Routledge.

Gray, John 1990. Totalitarianism, Reform and Civil Society. – Ellen F. Paul (ed.). Totalitarianism at the crossroads, New Brunswick: Transaction Books.

Hiedel, Lembe 1995. Loomingu Raamatukogu alaeast: Märkmeid ja meenutusi. – Vikerkaar, nr 5/6–8, lk 138–149, 80–85, 67–75.

Høyer, Svennik, Epp Lauk, Peeter Vihalemm (toim) 1993. Towards a Civic Society. The Baltic Media's Long Road to Freedom. Perspectives on History, Ethnicity and Journalism. Tartu: Nota Baltica.

Keep, John 2005. Old controversies, new approaches. – Stalinism. Russian and Western Views at the Turn of the Millenium. Alter Litvin, John Keep (eds.). London, New York: Routledge.

- Kuusberg, Paul** 1993. Teist korda abielus „Loominguga”. – Looming, nr 4, lk 543–553.
- Lauk, Epp** 1999. Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia. – Nordicom Information, nr 21, lk 27–39.
- Lotman, Piret** (toim) 1991. Tsensor Eesti raamatukogus: Uurimusi raamatukogunduse ajaloost. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised II. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lotman, Piret** (koost) 1995. Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lõbu, Erni** 2007. Saarlaste toel Sirpi ja Vasarat toimetamas. – Meie Maa, 6. november.
- Lõhmus, Maarja** 1999. Toimetamine: kas looming või tsensuur. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Maimik, Peeter** 1994. Eesti ajakirjandus nõukogude tsensuuri all. – Eesti ajakirjanduse ajaloost IX. Tartu: Tartu Ülikool, lk 85–107.
- Maimik, Peeter** 1996. Tõkked ajalehtede-ajakirjade trükkimise teel enne tsensuuri kaotamist Eestis. – Eesti ajakirjanduse ajaloost X. Tartu: Tartu Ülikool, lk 99–107.
- Möldre, Aile** 2005. Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940–2000. Tallinn: TLÜ kirjastus.
- Ojamaa, Jüri** 2006. Kümme aastat „Loomingu” Raamatukogus” (1973–1983). – Loomingu Raamatukogu, nr 37–40, lk 205–244.
- Pipes, Richard** 1994. Russia under the Bolshevik Regime. New York, Toronto: Vintage Books.
- Roberts, David D.** 2006. The totalitarian experiment in twentieth-century Europe. New York, London: Routledge.
- Rummo, Paul** 1968. Trükisõna ja utilil. – Sirp ja Vasar, 26. jaanuar.
- Shlapentokh, Vladimir** 2001. A normal totalitarian society: how the Soviet Union functioned and how it collapsed. Armonk, London: M. E. Sharpe.
- Siegel, Achim** (ed) 1998. The totalitarian paradigm after the end of Communism. Amsterdam, Atlanta: Rodopi.
- Soros, George** 1990. Opening the Soviet System. London: Weidenfeld and Nicolson. – <http://www.osi.hu/oss> (12.09.2009).
- Tarvel, Enn** (toim) 2002. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee. Tallinn: Kistler-Ritso Sihtasutus.
- Unt, Mati** 1968. Pikad juuksed, lühike aru? – Edasi, 6. september.
- Uus, Sulev** 2009. Leheneegri leivas. – Kuidas vaatad, nõnda näed (Eesti ajakirjanike elulood III). Toim Anu Pallas, Sulev Uus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Veskimägi, Kaljo-Olev** 1996. Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Viller, Jaak** (koost) 2009. Kandiline Kaarel Ird. Dokumente ja kommentaare. Tallinn: Eesti Teatriliiit.
- Žirkov** 2001 = Жирков, Геннадий 2001. История цензуры в России XIX–XX вв. Учебное пособие. – <http://evartist.narod.ru/text9/35.htm> (20.02.2009).

Käsikirjalised allikad

- Adams, Arnold**, kiri EKP KK propaganda ja agitatsiooni osakonna juhatajale sm. Rannele, 03.07.1962. – ERAF, f 1, n 254, s 27, l 5.

Adams, Arnold, kiri EKP KK sekretärile sm. Leonid Lentsmannile, 09.01.1967. – ERA, f R-17, n 2, s 61, l 2.

Adams, Arnold, kiri EKP KK sekretärile sm. Vaino Väljasele, 02.06.1971. – ERA, f R-17, n 3, s 78, l 22–26.

Dokumendid EKP KK büroo koosoleku 16.04.1968 juurde – ERAF, f 1, n 4, s 3649.

EK(b)P KK büroo koosoleku protokoll, 31.01.–02.02.1945. – ERAF, f 1, n 4, s 156.

EKP KK büroo koosoleku protokoll nr. 109, 29.04.1969 – ERAF, f 1, n 4, s 3778.

EKP KK büroo koosoleku protokoll, 04.06.1968. – ERAF, f 1, n 4, s 3652.

EKP KK büroo koosoleku protokoll, 16.04.1968. – ERAF, f 1, n 4, s 3648.

EKP KK büroo koosoleku protokoll, 21.03.1967. – ERAF, f 1, n 4, s 3501.

EKP KK büroo koosoleku stenogramm, 21.03.1967. – ERAF, f 1, n 4, s 3569.

EKP Tartu linnakomitee koosoleku protokoll, 12.12.1968 – ERAF, f 148, n 77, s 9, l 111–116.

ENSV Glavliti juhataja asetäitja H. Lauli kiri ENSV MN Riikliku Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse komitee esimehele sm. L. Kaigile, 30.05.1974 – ERA, f R-17, n 2, s 109, l 17.

ENSV Glavliti juhtkonna laiendatud nõupidamine, 20.01.1968 – ERA, f R-17, n 3, s 67, l 10p–11.

Ird, Kaarel, kiri EKP Keskkomitee sekretärile Leonid Lentsmanile, 02.06.1969 – ERAF, f 1, n 46, s 452, l 1–8.

Tiiu Kreegipuu on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal (MA, 2005), jätkab õpinguid doktorantuuris Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituudis. Kitsamateks uurimisvaldkondadeks on Eesti NSV kultuuripoliitika ja Eesti nõukogude ajakirjanduse ajalugu. Kontakt: tiuu.kreegipuu@ut.ee